

Osmanlı ilim hayatı Memlûkler, Anadolu Selçuklular, İlhanlılar ve Beylikler dönemindeki ana yapıyı izler. Ayrıca Türkistan'dan Altın Orda sahasına ve klasik Arap coğrafyasına uzanan bir arka planı vardır. Bunların etkisinde Osmanlı ilim ve düşünce hayatı, daha önceki İslâm medeniyetinin bütün unsurlarını bütünselinde barındıran bir sentez özelliği taşır. Edebiyat alanında da yeni ekoller ortaya çıkmıştır. Divan şiirindeki gelişme bunun bir örneğini teşkil eder. Nesir alanında meydana getirilen eserler Türkçe'nin gelişiminde rol oynamıştır. Medreseler, ilimde ve kültürel ilerlemede başlangıçta ciddi bir pay sahibi iken XIX. yüzyıldan itibaren Batı tarzındaki okullar açılmıştır. Osmanlı sanatı önce Doğu, ardından Batı etkisi altında kalmakla birlikte özgür sayılabilecek örneklerle farklı bir yer edinmiştir. Hat sanatı ve minyatür bu alanda öne çıkmaktadır. Mimari eserlerle Osmanlılar, İslâm ve Türk dünyasında seçkin bir konuma sahiptir. Yaygın yerleşme sistemini yansıtan külliye bunun en çarpıcı göstergesidir. Mimar Sinan'ın devâsâ eserleri Osmanlı mimarisini zirveye taşımıştır. Osmanlı kültürel ve mimari etkisi üç kıtaya yayıldığı geniş coğrafyada kendisini göstermiş, Balkanlar'da tipik Osmanlı mimari eserleri ve şehircilik anlayışının özgün yansımaları bugüne ulaşmıştır. Balkanlar'daki birçok şehir Osmanlı döneminde kurulmuş ve gelişmiştir. Arap dünyasında da şehircilikte Osmanlı katkısı açık şekilde görülür (ayrıca bk. OSMANLILAR).

BİBLİYOGRAFYA :

el-Câhız ve Türklerin Faziletleri (nşr. ve trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 2002; İbn Fadlân, *Seyahatname* (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s. 187-244; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğâni*, X, 43-68; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 122; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 164-196; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 44-47; İbn Haldûn, *Mu'kaddime*, Beyrut 1983, II, 778; Brockelmann, *GAL*, I, 143; *Suppl.*, I, 218-219; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (izah, düzeltme ve ilâvelerle trc. M. Fuad Köprülü), İstanbul 1963; a.m.f., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (haz. K. Yaşar Koprıman – İsmail Aka), Ankara 1975; Zeki Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970; Cl. Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler* (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979; Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (haz. Orhan F. Köprülü – Nermin Pekin), İstanbul 1980; Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1980; Aydın Sayılı, *Ortaçağ Bilim ve Teftakküründe Türklerin Yeri*, Ankara 1985; *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi* (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu v.dğr.), İstanbul 1997, I, XL-LXXVII; Ahmet Ateş, "Hicrî VI-VIII. (XII-XIV) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", *TM*, VII-VIII/2 (1945), s. 107-109, 123; Ramazan Şeşen, "Onbeşinci Yüzyılda Türkçe'ye Tercümeder", *TTK Bildiriler*, XI (1994), III, 899-

919; a.m.f., "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", a.e., XIV (2005), I, 441-452; a.m.f., "İlk Devir Osmanlı Alimleri ve Yazdıkları Eserler", *MÜTAD*, sy. 12 (2002), s. 261-292; İhsan Fazlıoğlu, "Türk-Felsefe-Bilim Tarihinin Seyir Defteri", *Divân: İlmî Araştırmalar*, sy. 18 (2005), s. 1-57; İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", *İA*, XII/2, s. 264-280.

RAMAZAN ŞEŞEN

2. Yazı. VIII. yüzyıldan günümüze kadar Türk dilinin yazılı metinlerinde şu alfabeler kullanılmıştır: 1. Göktürk (Orhon) Alfabesi. Türkler'in bilinen ilk alfabesidir. Bununla yazılmış kaynakların önemlileri Orhon yazıtları (Kültigin, Bilge Kağan, Tonyukuk), Moğolistan'da Uygur dönemi yazıtları, Yenisey yazıtları, Moğolistan'da Hoytu-Tamir yazıtları, Kırgızistan'da Talas yazıtları ve Doğu Türkistan yazımlarıdır.

GÖKTÜRK (ORHON) ALFABESİ					
	Harf	Ses değeri		Harf	Ses değeri
1	𐰀	A, E	21	𐰁	T ¹
2	𐰂	I, İ	22	𐰃	T ²
3	𐰄	O, U	23	𐰅	Y ¹
4	𐰆	Ö, Ü	24	𐰇	Y ²
5	𐰈	B ^{1*}	25	𐰉	Ç
6	𐰊 𐰋	B ²	26	𐰌	M
7	𐰍	D ¹	27	𐰎	NG
8	𐰏	D ²	28	𐰐	NY
9	𐰑	G ¹	29	𐰒	P
10	𐰓	G ²	30	𐰔	Ş
11	𐰕	K ¹	31	𐰖	Z
12	𐰗	K ²	32	𐰘	*K, K ^w
13	𐰙	L ¹	33	𐰚	*K, K ^w
14	𐰛	L ²	34	𐰜	*K, K ¹
15	𐰝	N ¹	35	𐰞	İÇ, Ç ¹
16	𐰟	N ²	36	𐰠	LT
17	𐰡	R ¹	37	𐰢	NÇ
18	𐰣	R ²	38	𐰤	NT
19	𐰥	S ¹	39	𐰦	aş
20	𐰧	S ²	40	𐰨	baş

* Ses değeri 1 ile belirtilenler kalın, 2 ile belirtilenler ince sesli harftir.

Göktürk yazısı sağdan sola doğru yazılır, harfler bitiştirilmez, kelime sonunda üst üste iki nokta bulunur. Danimarkalı Vilhelm Thomsen'in 1893'te okuduğu Kültigin ve Bilge Kağan kitâbelerinde otuz sekiz harf bulunmaktadır. Bunların dördü ünlü, diğerleri ünsüz ve hece işaretleridir. Ünlülerin her biri iki ayrı sesi karşılar; 𐰀 = a, e; 𐰂 = i, i; 𐰄 = o, u; 𐰆 = ö, ü. Ünsüzlerden b, d, g, k, l, n, r, s, t, y harflerinin bir kalın, bir ince türü vardır; ç, m, ñ, ny, p, ş, z ünsüzlerinin birer harfi olup bunlarla hem kalın hem ince sesler yazılır. Çift ünsüz işaretlerinden nç, nt hem kalın hem ince ses için, lt sadece kalın lt ünsüzünü gösterir. Hece yerine kullanılan "ok/uk, ök/ük, ik, iç" kelime başında bulunduğu "ko-/ku-, kö-/kü-, ki-, çi-" hecelerini yazmakta kullanılır. Tonyukuk kitâbesinde "aş" ve "baş" hecelerinin yazıldığı iki işaretle harf sayısı kırk olur. Ayrıca Yenisey yazıtlarındaki açık e(ä), kapalı e(é), kalın ñ, kalın s, kalın ş harfleri, "dem" ve "kış" hece işaretleri; *İrk Bitig*'de "ot" ve "up" değerinde iki hece işareti, diğer yazıtlarda farklı bir ince "ş" işaretiyle harf sayısı elli olur. Göktürk alfabesi Moğolistan'dan Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyada yayılmıştır. Bu alfabenin kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. V. Thomsen, Ârâmî veya Pehlevî asıllı olabileceği, fakat bazı işaretlerin ideografik görüldüğü; Aristov, Mallitskiy ve Polivanov eski Türk damgalarından üretildiği; Polivanov ayrıca Ârâmî, Soğd ve Pehlevî alfabelerinden de yararlandığı fikrindedir. Ahmet Caferoğlu ve Ahmet Cevat Emre bazı kanıtlara dayanarak Göktürk harflerinin eski Türk damgalarından üretilmiş, Türk icadı, ideografik, millî bir alfabe olduğunu ileri sürmüştür.

2. Çin Alfabesi. Türk dilinin Çin yazısıyla kaydedilmiş en eski kelimeleri Hiung-nu (Hun, m.ö. III-IV. yüzyıllar), T'o-Pa (Tabgaç, m.s. IV-VI. yüzyıllar), T'u-küe (Göktürk, VI-VIII. yüzyıllar) ve Moğolistan Uygurları (VIII-IX. yüzyıllar) zamanına ait, Çinli tarihçilerin Çince söyleneşiyle yazıya aktardıkları örneklerdir.

3. Mani Alfabesi. Maniheizm VIII. yüzyılda Moğolistan'a yayılınca Uygur Hükümdarı Böğü Kağan 764'te Mani dinini benimsemiş ve bu dini halkına da kabul ettirmiştir. Böylece Uygurlar arasına Maniheizm'le birlikte Mani yazısı da girmiştir. Sağdan sola doğru yazılan otuz dört harfli Mani alfabesi, Ârâmî alfabesinden Süryânî alfabesine geçiş dönemindeki Estrangelo yazısından üretilmiştir. Kelime başındaki o, u için elif+vav; ö, ü için elif+vav+ye; i, i için elif+ayın kullanılır. Kelime içindeki i, i sadece ye ile belirtilir. Ünsüzlerin yazımında b-p, k-g, q-ğ, s-ş için ayrı harfler olduğundan Türkçe'nin yazımına Soğd ve Uygur alfabelerinden daha elverişlidir.

4. Soğd Alfabesi. Zerefşân vadisi, Semerkant ve Buhara'da yaşayan Soğdlar (Soğdaklar), Göktürk ve Uygur ülkesinde ticaret kolonileri kurmuş, Zerdüştlüğü, Ma-

TÜRK

niheizm'i, Budizm'i ve Hıristiyanlığı benimsemiştir. Kültürlü, zengin bir halk olan Soğdlar, Türkler arasında inançlarını, dillerini ve yazılarını yaymışlardır. Moğolistan'ın Arhangay eyaletinde Göktürk Hükümdarı Muhan (Bukan) Kağan'ın kardeşi Muhan Tigin'in anısına 582'de dikilen Bugay kitabesinin Soğdca, Güney Gobi'de Sevrety kitabesinin (763) Soğdca ve Türkçe, IX. yüzyıl başlarında dikilen Karabalgasun yazıtının Türkçe, Soğdca ve Çince ile yazılmış olması Soğdca'nın o dönemde Türkler'in resmî yazışmalarında kullanıldığını gösterir. Sâmi kökenli, on sekiz harfli Soğd alfabesinde ünlüler için elif, vav, ye kullanılır. Kelime başındaki a çift (bazan tek) elif, e tek elif ile gösterilir; o, u için elif+vav; ö, ü için elif+vav+ye, fakat fazlaca elif+vav; ı, i için elif+ye kullanılır. Ünlülerin kelime içinde yazılışı da genellikle böyledir. Ünsüzlerden hırıltılı h (ḥ), kalın ğ (gayın) ayırt edilmez; q harfi h altına bir çengel konarak belirtilirse de çok defa ihmal edilir. Ayrıca b-p, k-g, c-ç, j-z ünsüzleri için birer harf vardır. Soğd alfabesi Türkçe'nin yazımı için elverişli sayılmaz.

5. Uygur Alfabesi. Soğd yazısının işlek türünden VIII. yüzyılda geliştirilerek IX.

yüzyılda Koço Uygurları'nca yaygınlaştırıldığından Uygur alfabesi olarak anılmıştır. Günlük hayatta, dinî metinlerde çeşitli ırk ve dinlere mensup kimselerce tercih edilmiş, Türkler'den Moğollar'a ve Mançular'a da geçmiştir. Uygur yazısı da sağdan sola yazılır. Satırlar alt alta sıralanır, yukarıdan aşağıya doğru da yazıldığından satırlar soldan sağa sıralanır. Kâşgarlı Mahmud, Uygur alfabesindeki harf sayısının on sekiz olduğunu belirtir. Bu harflerin üçü ünlü (elif, vav, ye), on beşi ünsüzdür. Elifile a, e; vavla o, u, ö, ü; ye ile ı, i yazılır. Ünsüzlerden b-p, k-g, c-ç, s-ş, j-z sesleri için sadece bir harf bulunduğundan bunlar birbirinden ayırt edilmez. Tek harfle yazılan farklı iki sesi belirtmek için ilgili harfin üstüne veya altına nokta konur; meselâ kalın g üzerine iki nokta konarak q yapılır, b üzerine bir nokta koyunca p olur, ş'yi s'den ayırmak için s altına iki nokta konur; r altına bir nokta konunca z harfi üretilir, z kendisinden sonrakine bitiştirilmez. Uygur alfabesiyle yazılan eserlerin çoğu Budizm, Maniheizm ve Hıristiyanlık'la ilgili olup Çince, Sanskritçe, Toharca ve Soğdca'dan yapılmış çevirilerdir. En hacimli ve en tanınmışları Toharca'dan tercüme edilen *Maytrisimit*, Çince'den çevrilen *Altun Yaruk* ve *Hüen-tsang Biyografisi*'dir. Uygur yazısı, Türkler'in İslâmiyet'i kabulünden sonra Arap alfabesiyle birlikte kullanılarak bazı yörelerde varlığını XVIII. yüzyılın başlarına kadar sürdürmüştür. *Kutadgu Bilig*'in üç nüshasından biri, *Atebetü'l-hakāyık*'ın en iyi nüshası Uygur alfabesiyledir. Fâtiḥ Sultan Mehmed'in Uygur harfleriyle yazdığı bir yarlığı bulunmaktadır.

6. Brahmi Alfabesi. Hindistan'da Sanskritçe metinlerin yazımı için kullanılan Ârâmi kökenli Brahmi yazısı Orta Asya'ya Budizm inancıyla gelmiş, Toharlar ve Sakalar tarafından geliştirilerek Sanskritçe dinî metinlerin yazımında kullanılmıştır. Doğu Türkistan'ın Turfan yöresindeki Budist Uygurlar bu yazıyı bazı değişikliklerle X ve XI. yüzyıllarda kullanmıştır. Brahmi yazısı soldan sağa doğru yazılan, satırları alt alta sıralanan bir hece yazısıdır. Her işaret ya belirli bir ünlüyü veya bir ünsüzle onu izleyen bir a ünlüsünü gösterir; ka, kha, ga, gha; ta, tha, da, dha gibi. Türkçe'deki ünlülerin yazılması için Brahmi alfabesinde türlü işaretler kullanılır; uzun ve normal ünlüler için on üç işaret; ünsüzler için yirmi sekiz eski, yedi yeni olmak üzere otuz beş hece işareti vardır. Türkçe'deki "ı" ünlüsü için Brahmi alfabesinde belli bir harf veya işaret yoktur. Çok kar-

maşık olan Brahmi alfabesi Türk dilinin yazımı için uygun bulunmadığından Turfan bölgesinden başka yerde kullanılmamıştır. Berlin'deki Türkçe Brahmi metinleri Budizm, tıp ve takvim konulu 100 kadar yazmadan ibarettir. Bunların hemen hepsi yazma parçaları veya parçacıklarıdır.

7. Tibet Alfabesi. VII. yüzyılda bir Tibetli'nin Brahmi yazısını örnek alarak hazırladığı, soldan sağa yazılan bir hece yazısıdır. Beş ünlü (a, u, e, i, o), otuz ünsüz ve pek çok birleşik işareten oluşur. Tibetçe, diğer diller gibi yüzyıllar boyunca birçok fonetik değişmeye uğramışsa da yazım kuralları hemen hemen hiç değişmemiştir. Moğolistan'daki Uygur Devleti, Kırgızlar tarafından yıkılınca Uygurlar güneylere gidip Koço ve Kansu bölgelerine yerleşmiş, Tunhuang'da ticaret ve misyonerlik yapan Budist Tibetliler'le ve onların yazısıyla tanışmıştır. Tun-huang'da ele geçen Tibet yazısıyla Uygurca bir budist ilmiyal kitabı Uygurlar'ın VIII ile X. yüzyıllarda Tibet yazısını kullandıklarını göstermektedir.

8. Süryânî Alfabesi. Ârâmi asıllı, yirmi iki harfli Süryânî yazısı sağdan sola doğru

UYGUR ALFABESİ				
	Harfin ses değeri	Harfin yazılışı		
		Sonda	Ortada	Başta
Ü N L Ü L E R	a, e	ا	ا	ا
	ı, i	ا	ا	ا
	o, ö, u, ü	و	و	و
1	ğ, k, ğ	گ	گ	گ
2	k, g	ك	ك	ك
3	y (ı, i)	ي	ي	ي
4	r	ر	ر	ر
5	l	ل	ل	ل
6	t	ت	ت	ت
7	d	د	د	د
8	ç	چ	چ	چ
9	s	س	س	س
10	ş	ش	ش	ش
11	z, j	ز	ز	ز
12	n	ن	ن	ن
13	b, p	ب	ب	ب
14	v	و	و	و
15	w	و	و	و
16	m	م	م	م
17	h	ه	ه	ه

SÜRYÂNÎ HARFLİ TÜRK ALFABESİ			
Harfin ses değeri	Harfin yazılışı		
	Sonda	Ortada	Başta
a, e	ܐ	ܐ	ܐ
b, p	ܒ	ܒ	ܒ
w, f	ܘ	ܘ	ܘ
g	ܓ	ܓ	ܓ
d	ܕ	ܕ	ܕ
h	ܚ	ܚ	ܚ
w	ܘ	ܘ	ܘ
o, u, ö, ü	ܘ	ܘ	ܘ
z	ܙ	ܙ	ܙ
ḥ	ܚ	ܚ	ܚ
ṭ	ܬ	ܬ	ܬ
y	ܝ	ܝ	ܝ
ı, i	ܝ	ܝ	ܝ
k	ܟ	ܟ	ܟ
l	ܠ	ܠ	ܠ
m	ܡ	ܡ	ܡ
n	ܢ	ܢ	ܢ
ng	ܢܓ	ܢܓ	ܢܓ
ş	ܫ	ܫ	ܫ
ṭayinl	ܬܝܢܠ	ܬܝܢܠ	ܬܝܢܠ
q (q)	ܩ	ܩ	ܩ
r	ܪ	ܪ	ܪ
s	ܫ	ܫ	ܫ
t	ܬ	ܬ	ܬ
ç	ܘܫ	ܘܫ	ܘܫ

yazılır; “âlaf, waw, yôd” ünlü olarak da kullanılır. Harflerin kelime başında, ortasında ve sonundaki yazılışları farklıdır.

Süryânî-Nestûrî misyonerleri X. yüzyılda Hindistan ile Çin’de Hıristiyanlığı ve Süryânî yazısını yaydıkları gibi Orta Asya’da Baykal gölü yörelerinde, Türkistan’ın Yedisu (Semiryeçiye) bölgesindeki Türkler ile Moğolistan’daki Öngüt Türkleri arasında da yaymaya çalışmıştır. Kırgızistan’ın Çin sınırına yakın eski mezarlıklarda XIII-XIV. yüzyıllardan kalma, Süryânî yazısıyla yazılmış mezar taşlarının çoğu Süryânî dilinde, bazıları Türkçe’dir. Süryânî dilinde yazılan kitâbelerde gerek kişi adı gerekse on iki hayvanlı Türk takvimine ait yıl adları olarak birçok Türkçe kelime mevcuttur.

9. Arap Alfabeti. Türk dilinin yazımında kullanılan en uzun süreli ve en yaygın alfabedir. X. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın ortalarına kadar Türkçe’nin çeşitli ya-

zı dillerinde uygulanmıştır. Günümüzde de bu alfabeği kullanan Türk boyları bulunmaktadır. Arap alfabeti yirmi sekiz harften oluşur; lâm+elif harf gibi eklenirse harf sayısı yirmi dokuz olur. Harfler sağdan sola bitiştilerle yazılır; elif, vav, ye hem ünlü hem ünsüz olarak kullanılır, kısa ünlüler gösterilmez; fakat Süryânî yazısından esinlenilerek hareke denen yardımcı işaretler kullanılır.

Bazı harfler kendilerinden sonra gelen harflere bitişmez; bunlar elif, dal, zel, ra, ze, vav harfleridir. İranlılar müslüman olup Farsça’yı bu alfabeyle yazınca p, ç, g, j harflerini alfabeğe eklemişlerdir. Türkler İslâmiyet’i kabul ederek dillerini İranlılar’ın kullandığı Arap alfabetiyle yazmaya başladıkları zaman Uygur yazısında rîğ olarak gösterilen nazal ñ sesini karşılamak üzere Arap harfi kef üzerine üç nokta koyarak sağır kef veya kâf-i nûnî denen bir harf üretmiş, böylece Türkler’in kullandığı Arap alfabetinde harf sayısı otuz üç (lame-elif ile otuz dört) olmuştur. Bu yeni harf Doğu Türkleri’nde Uygur yazısının etkisiyle yine rîğ olarak yazılmaya devam etmiş, batıda ise üç noktalı kef veya sonraları sadece kef ile yazılmıştır. Doğu ve Batı Türkçesi’nin Arap harfli metinlerinde diğer yazım farkları şunlardır: Doğuda Türkçe kelimelerdeki ünlüler (bazı kelimelerin ilk hecesi dışında) yazılır. Batı Türkçesi’nde önceleri yazılmaz, itinalı metinlerde harekeyle gösterilirdi; sonraki yüzyıllarda ünlülere kelimenin doğru okunmasını sağlayacak kadar yer verilmiştir. Türkçe kelimelerde kelime içinde ve sonundaki e sesi doğu metinlerinde elif ile, batıda gözlü h ile yazılır. Kalın sesli Türkçe kelimelerin başında sad ve ti harfleri Doğu Türkçesi metinlerinde kullanılmaz, Batı Türkçesi’nde kullanılır. Doğu Türkçesi’nde kelime başı k korunduğu için kelime başı g sesinin kâf-i Fârisî denen, üstü çift çizgili kef ile yazılması Batı Türkçesi’nde görülür. Tek nüshası bulunan *Divânü luğâti’t-Türk* ile *Kutadgu Bilig*’in üç nüshasından ikisi Arap alfabetiyle yazılmıştır.

10. İbrânî Alfabeti. Sâmi kökenli Ârâmî alfabetinden üretilen İbrânî alfabeti milâttan önce IV. yüzyıldan beri dinî ve edebî metinlerde kullanılırken 1948’de İsrail Devleti’nin kurulmasıyla bu devletin resmî alfabeti kabul edilmiştir. İbrânî alfabeti sağdan sola doğru yazılır ve yirmi üç ünsüzden oluşur. Ünlü yerine alef, wâw, he, yôd kullanılır, bütün ünlüleri belirtmek için harflerin altına bazı işaretler konur. Bu alfabeği Litvanya’da, Polonya’da ve II. Dünya Savaşı sonuna kadar Kırım’da ya-

şayan Müsevî Karaylar (Karaim) Türkçe dinî ve edebî metinlerin yazımında kullanmıştır. İbrânî yazısıyla Karay Türkçesi’nde en eski metin XVI. yüzyıldan kalmaz. XX. yüzyıl başlarında Polonya Karayları Latin, Rusya Karayları Kiril alfabetini benimsemiştir.

11. Grek Alfabeti. Grek harfleriyle yazılmış en eski Türkçe kelimeler Bizans kaynaklarında ve bazı kitâbelerde geçer. Bunlardan birkaçı Göktürkler’e, diğerleri Tuna Bulgarları ve Peçenekler’e aittir. Grek harfleriyle Türkçe metinleri daha çok Rumca bilmeyen hıristiyan Karamanlı Türkleri yazmıştır. Bunların kullandığı Grek alfabeti yirmi dört harften oluşur. Grekçe’de c, ç, h, i, j, ş, ö, ü sesleri bulunmadığından bu sesler en yakın harflerle veya bazı yardımcı işaretlerle karşılanır; dz=c; tz=ç; noktalı sigma=ş; noktalı p=b; beta=v; gamma=ğ, y; noktalı omikron=ö; eta=ı, i; ou=u, ü için kullanılır. Grek yazısıyla Türkçe ilk eserler XVI. yüzyıldan itibaren görülür. Orta Anadolu’da kilise, mezar taşları, çeşme, hamam vb. yapılarda Grek harfli Türkçe ibareler mevcuttur. Matbaada basılan Karamanlîca ilk eser *Apanthisma tes Khristia: Güzâr-ı İmân-ı Mesihî* adlı kitaptır (1718). Daha sonra Avrupa’nın bazı şehirlerinde, Osmanlı şehirlerinden İstanbul, İzmir ve Zincirdere’de Yunanca’dan çevirilmiş din ve ahlâk konulu 500’den fazla kitap basılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul ve İzmir’de Karamanlîca gazete ve dergiler yayımlanmıştır. Ayrıca *Koroğlu, Şah İsmâil, Âşık Garip, Nasreddin Hoca* Osmanlîca metinlerden Karamanlîca’ya uyarlanarak Yunan harfleriyle İstanbul ve Odessa’da basılmıştır. Lozan Antlaşması’nın nüfus mübadelesine dair maddesi gereğince 1924’te Karamanlîlar Yunanistan’a gönderildiğinde Atina’da *Moxacir Sedasi* adlı Yunanca ve Karamanlîca bir gazete (1924-1926), 1935’te Baf’ta bir dua kitabı yayımlanmıştır.

12. Ermeni Alfabeti. 406 yılında misyoner Mesrop, Grek alfabetini esas alarak Pehlevî alfabetinden birçok harf ilâvesiyle bu alfabeği hazırlamıştır. Yedisi ünlü, otuz biri ünsüz olmak üzere otuz sekiz harften oluşur, bitiştilerlemeden Grek alfabeti gibi soldan sağa yazılır. XI. yüzyılda Doğu Anadolu ve Kafkasya’daki Bagratid Ermeni Devleti yıkılınca Ermeniler’in çoğu Anadolu’ya, Gürcistan’a ve Kırım’a göç etmiş, Kırım’da XIII-XIV. yüzyıllarda Ermeni ticaret merkezleri oluşmuştur. Kıpçaklar’ın Memlûkler ve diğer Türk ülkeleriyle yaptıkları ticarete aracılık eden Ermeniler kiliselerinde, ticarî faaliyetlerinde Kıpçak

ARAP HARFLİ TÜRK ALFABESİ						
	Harfin		Harfin yazılışı			
	adi	ses değeri	Yalın	Başta	Ortada	Sonda
1	elif	a, e	ا	ا	ا	ا
2	be	b	ب	ب	ب	ب
3	pe	p	پ	پ	پ	پ
4	te	t	ت	ت	ت	ت
5	se	ş	ث	ث	ث	ث
6	cim	ç	ج	ج	ج	ج
7	cim	c	چ	چ	چ	چ
8	hâ	h	ح	ح	ح	ح
9	hi	h	خ	خ	خ	خ
10	dâl	d	د	د	د	د
11	zel	z	ذ	ذ	ذ	ذ
12	râ	r	ر	ر	ر	ر
13	ze	z	ز	ز	ز	ز
14	je	j	ژ	ژ	ژ	ژ
15	sîn	s	س	س	س	س
16	şîn	s	ش	ش	ش	ش
17	sâd	ş	ص	ص	ص	ص
18	dât	d, ž	ض	ض	ض	ض
19	ti	t	ط	ط	ط	ط
20	zi	z	ظ	ظ	ظ	ظ
21	ayın	‘	ع	ع	ع	ع
22	gayın	ğ, ğ	غ	غ	غ	غ
23	fe	f	ف	ف	ف	ف
24	kâf	k, q	ق	ق	ق	ق
25	kef	k	ك	ك	ك	ك
26	gef	g	گ	گ	گ	گ
27	sağır nûn	ñ	نْ		نْ	نْ
28	lâm	l	ل	ل	ل	ل
29	mîm	m	م	م	م	م
30	nûn	n	ن	ن	ن	ن
31	vâv	v, o, ö, u, ü	و	و	و	و
32	he	h, e	ه	ه	ه	ه
33	ye	y, i, î	ی	ی	ی	ی

TÜRK

TÜRKÇE'NİN KAYDEDİLDİĞİ YAZILAR	
1a	ᠮᠤᠩᠭᠠᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ
1b	ᠮᠤᠩᠭᠠᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ
1c	ᠮᠤᠩᠭᠠᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ
2	登里羅沒密施俱錄毗伽可汗
3	ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ
4	ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ
5	ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ
6	ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ
7	ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ
8	ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ
9a	فلس ايجنده معبر برسته يوس دولت كسي
9b	يارب هميشه لطفى ايت رهها بكا
10	כּוּיִרְוֹנִינְדִן יאַרְטִילְדִי כּר דּוּנְיָא
11a	ΒΟΥΝΛΑ. ΖΟΑΠΑΝ. ΤΕΣΗ. ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ.
11b	Γιονᾶν λαφζηντὲν τούρκετζε
12	ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ
13a	Աստուծոյ տուրկերոյ արձագ
13b	Türkçe'nin kaydedildiği yazı örnekleri
14	Гамзан окдур, жигер багрым ган эдер.

1a. Göktürk-Orhon; 1b. Göktürk-Bulgar; 1c. Göktürk-Türkistan; 2. Çin; 3. Mani; 4. Boğd; 5. Uygur; 6. Brahmi; 7. Tibet; 8. Süryani; 9. Arap; 10. İbrani; 11a. Grek; 11b. Grek-Karamanli; 12. Ermeni; 13a Latin-Kuman; 13b. Latin-Türk; 14. Kiril.

Türkçesi'ni Ermeni harfleriyle yazmıştır. Böylece Kırım, Ukrayna ve Polonya'da Ermeni Kıpçakçası denen bir lehçe ortaya çıkmıştır. Bunlardan, Kiev Arşivi'ndeki 1559-1664 yıllarına ait Kamenets-Podolsk cemaati belgeleri 1944'te Alman askerleri Kiev'den ayrılırken yanmış, sadece 1930 yılında T. I. Hrunin'in çeviriyazıya aktardığı metinler kalmıştır. Ermeni Kıpçakçası'yla yazılmış başka belgeler Viyana, Paris, Venedik, Breslau, Lvov ve Cracow'daki kütüphanelerde bulunmaktadır. Ermeni harfli Türkçe eserlerin Ermeni Oğuzcası denen kolunu, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeni yazısıyla Türkçe yazan Ermeniler'le Kafkasya ve İran'da Ermeni harfleriyle Azerî Türkçesi yazan Ermeniler'in dili oluşturur. Bunun örnekleri Ermeni âşıklarının eserleri, diğer yazılı edebiyat türleri, çeviriler, gazeteler, dergiler ve mezar kitâbeleridir. Tanzimat'tan itibaren İstanbul'da Ermeni alfabesiyle Türkçe birçok gazete ve dergi yayımlanmıştır.

13. Latin Alfabesi. Türkçe'nin yazımında Latin alfabesini ilk kullananlar Avrupalı

misyonerler, seyyahlar, diplomatlar ve bilim adamları olmuştur. İlk örnek, aşağı İdil bölgesindeki Kuman Türkleri arasında Hıristiyanlığı yaymaya çalışan Fransisken mezhebinden İtalyan ve Alman misyonerlerin 1303-1362 yılları arasında istinsah ettikleri Kumanca *Codex Cumanicus* adlı kitaptır.

Daha sonra F. Argenti (1553), P. Ferraguto (1611), H. Megiser (1612), J. N. de Harsány (1672) Türkçe konuşma kılavuzu ve gramer türünden çeşitli eserler kaleme almışlardır. F. M. Meninski, Viyana'da yayımladığı üç ciltlik Türkçe-Latince sözlükte (1680) Türkçe'nin yazımında daha sistemli bir yöntem uygulamış, ünlüleri a, e, y (=i), o, ö, u, ü ile, ç ve ş harflerini üstü aksanlı c ve s ile, c harfini üstü çizgili g ile göstermiştir. Avrupa'da Türkoloji çalışmalarıyla birlikte Latin harfli Türkçe öğretici metinler içeren yayımlar artarak devam etmiştir. Osmanlılar'da ve diğer Türk ülkelerinde Arap alfabesinin Türkçe sesler için yetersizliği ve matbaada karşılaşılan zorluklar alfabe ıslahını gündeme getirmiş, denemelerden olumlu sonuç çıkmayınca 1926'da Bakü'de toplanan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği I. Türkoloji Kongresi'nde Türk dillerinin Latin alfabesiyle yazılması kararlaştırılmıştır. Sovyetler Birliği'ndeki Türk ülkelerinde 1927'den itibaren aralıklarla başlayan uygulama on-on iki yıl sürmüştü, nihayet Kiril alfabesine geçilmiştir. Sovyetler Birliği'nin çözümlenmesiyle bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'da ve Türkmenistan'da Latin alfabesi kabul edilmiştir. Türkiye'de Latin alfabesi 1 Kasım 1928'de resmîleşmiştir. Türk Latin alfabesi yirmi dokuz harften oluşur. Ünlüler: a, e, i, o, ö, u, ü; ünsüzler: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v,

LATİN HARFLİ TÜRK ALFABESİ					
	Harf		Harf		Harf
1	A a	11	I i	21	R r
2	B b	12	İ i	22	S s
3	C c	13	J j	23	Ş ş
4	Ç ç	14	K k	24	T t
5	D d	15	L l	25	U u
6	E e	16	M m	26	Ü ü
7	F f	17	N n	27	V v
8	G g	18	O o	28	Y y
9	Ğ ğ	19	Ö ö	29	Z z
10	H h	20	P p		

SSCB DÖNEMİNDE TÜRK YAZI DİLLERİ İÇİN KIRIL ALFABESİNİN KULLANILAN HARFLER				
	Harf	Ses değeri	Harf	Ses değeri
1	Аа	a	Нн	ng Kmk
2	Ăă	Çuv a ile o-u arası kısa ä	Нң	ñ, ng Yak
3	Бб	b	Оо	o
4	Вв	v	Оь оь	Kmk o-ö arası, Nog ö
5	Гг	g	Өө	ö
6	Ғғ	ğ Azb, Kzk, Bşk	Пп	p
7	Гъ гъ	ğ Kmk	Рр	r
8	Ңң	ğ Yak	Сс	s
9	Гь гь	h Kmk, Nog	ҶҶ	Çuv ş, Bşk ş
10	Дд	d	Тт	t
11	ДЖ дж	c Krm	Уу	u, Özb u, ü
12	Дь	c Yak	УЬ уь	Kmk u-ü arası
13	Ее	é, ye- Rus	Үү	o, ö Özb
14	Ёё	yo Rus	Үү	ü Bşk, Kzk, Krg, Yak
15	Әә	ä Azb, Kzk, Tat	Үү	ü Çuv
16	Ғә	Çuv i-e ile ö-ü arası kısa ë	Үү	Kzk ö-ü arası
17	Жж	j, c	Фф	f
18	Жж	c Özb	Хх	h
19	Зз	z	Хх	h Bşk, Kzk, Krg, Özb
20	ҶҶ	z Bşk peltek z	Һһ	h Azb, Bşk, Yak
21	Ии	i	Цц	ts
22	Йй	y	Чч	ç
23	Кк	k	Чч	c Azb
24	Ққ	q, k Kzk, Özb	Шш	ş
25	Къ къ	q, k Kmk, Nog	Шш	şç
26	Кк	q, k Bşk	Ъъ	Kahnlık işareti
27	Лл	l	Ыы	ı
28	Ль ль	l Kmk, Krm	Ьь	İncelik işareti
29	Мм	m	Ээ	e- Kelime başında
30	Нн	n	Юю	y
31	Нң	ñ Bşk, Kaz, Krg	Яя	ya
32	Нь нь	ng Özb, Krm		

y, z'dir. Kuzey Kıbrıs'ta, Balkan ve Avrupa ülkelerinde de Türkçe'nin yazımı bu alfabeyle yapılmaktadır.

14. Kiril Alfabesi. Slav dillerinin yazımında kullanılan Kiril (Slav) alfabesini 860'larda Kirill kardeşler Konstantin ve Methodius, Grek alfabesini örnek alarak yapmışlardır. Önceleri kilise metinlerinin yazımında kullanılan bu alfabe zamanla Slav halklarının ortak yazısı olmuştur.

Çarlık Rusyası'nda Türkler'i Hıristiyanlaştırmak amacıyla 1769'da Çuvaşlar, 1819'da Yâkutlar için Kiril harfli alfabeler oluşturulmuştur. Bazı değişiklikler geçiren Çuvaş alfabesi 1938'de, Yâkutlar'ınki 1939'da yeniden düzenlenmiştir. 1938-1940 yıllarında Sovyetler Birliği'ndeki Türk lehçelerinin her birine yazı dili statüsü verilerek Kiril alfabesine dayalı alfabeler yapılmıştır. Türk dilinin sesleri için Latin alfabesi kadar yeterli olmadığı halde Çarlık Rusyası'nda ve Sovyetler Birliği'nde yayımlanan Türk dilli metinlerde birkaç istisna dışında hep Kiril alfabesi kullanılmıştır. Rusya Federasyonu'nda Türk dilini kullanan cumhuriyetlerin pek çoğunda bu alfabe görülmektedir. Bu durumda Kiril alfabesi Türkçe'nin yazılmasında Arap alfabesinden sonra en çok kullanılan alfabedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Divânü lugâti't-Türk Tercümesi, I, 8-9; D. Chwolson, *Syrisch-nesorianische Grabinschriften aus Semirjetschie* (B. W. Radloff, *Über das türkische Sprachmaterial dieser Grabinschriften* içinde), St. Petersburg 1890, s. 1-168; V. Thomsen, "Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénissei, notice préliminaire", *Bulletin der Dänischen Akademie*, Copenhagen 1893, s. 285-299; E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux*, St. Pétersbourg 1903; J. Németh, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*, Budapest 1932, tür.yer.; R. Rahmeti Arat, "Uygur Alfabesi" (Osman Nuri Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi* içinde), İstanbul 1937, s. 665-690; Ahmet Cevat Emre, *Eski Türk Yazısının Menşei*, Ankara 1938, s. 1-54; Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Budapest 1943, II, tür.yer.; O. Pritsak, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Wiesbaden 1955, 1-102; Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden 1958, I-II; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1958, II, 114-123; a.m.f., "Yenisey-Orhon Harflerinin Menşei", *Ülkü*, VII/42, Ankara 1936, s. 443-445; *Ph.TF*, I-II, tür.yer.; J. Benzing, "Das Hunnische, Donaubölgarische und Wolgabölgarische", a.e., I, 685-695; J. Eckmann, "Die Karamanische Literatur", a.e., II, 819-835; a.m.f., "Anadolu Karamanlı Ağzlarına Ait Araştırmalar, I. Phonetica", *DTCFD*, VIII/1-2 (1950), s. 165-200; A. Dilaçar, *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 170-188; Heinz F. Wentd, *Sprachen*, Frankfurt 1968, tür.yer.; *Alphabete und Schriftzeichen des Morgen-und des Abendlandes*, Berlin 1969, tür.yer.; Anastas Yordanoğlu, *Karamanlica: Rum Harflü Türkçe Metinlere Toplu Bir Bakış* (mezuniyet tezi, 1973), İÜ Ed.Fak.; A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Wiesbaden 1974, s. 9-41; a.m.f., "Alttürkisches Schrifttum", *SBAW*, sy. 3 (1948), s. 1213-1222; Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları*, İstanbul 1993; Ahmet Bican Ercilasun, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara 1996; Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Ankara 1997; A. von Le Coq, "Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde", *MSOS*, XXII (1919), s. 93-109; Semavi Eyice, "Anadolu'da Karamanlica Kitabeleri I", *TTK Belleten*, XXXIX/153 (1975), s. 25-48; a.m.f., "Anadolu'da Karamanlica Kitabeleri II", a.e., XCIV/176 (1980), s. 683-696.

NURİ YÜCE

3. Dil ve Edebiyat. Dil. Başlangıçtan Cumhuriyet'e Kadar. Türk dili Ural-Altay dil ailesinin Moğolca ve Tunguzca ile birlikte Altay kolunu meydana getirir. Ancak Türkçe'nin bu dillerle ilişkisi akrabalıktan değil benzer özelliklerden dolayıdır. Son araştırmalar tartışmalarda kullanılan dil malzemesinin karşılıklı alıntılardan ibaret olduğunu, Altay dilleri arasında bilimsel anlamda ispatlanmış bir akrabalığın bulunmadığını göstermektedir. Yazılı metinleri VIII. yüzyılın başlarından bugüne kadar kesintisiz takip edilebilen Türk dili gü-

nümüzde bazı istisnalar dışında Kuzeydoğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya, Kuzey Buz denizinden Basra körfezine kadar çok geniş bir coğrafyada, 2009 yılı verilerine göre yaklaşık 240 milyon insan tarafından konuşulmaktadır. Yazılı eserlerde farklı kültürlerin ve dinlerin etkisiyle değişik alfabeler kullanılmıştır. Türk dili bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış olmasına, lehçe ve şiveleri arasında farklılıklar bulunmasına rağmen dil bilimi yönünden incelendiğinde ana özellikleri itibariyle yapı birliği sahiptir. Çeşitli olaylar sonucunda meydana gelen göçler ve bazı bölgelere türlü boyların yerleşmesinden doğan etnik ve kültürel karışmalar dile de yansımıştır. Günümüzden gerilere doğru gidildikçe lehçelerdeki farklılıklar azalır, yakınlıklar daha da belirginleşir.

A) Türk Dilinin Yapı Özellikleri. Türk dili kelime yapısı bakımından eklemeli bir dildir. İsim ve fiil kökleri değişmez; yeni kelimeler türetilirken isim veya fiil çekimi yapılırken ekler kelimenin köküne sondan eklenir. Kelime kökleri aslında tek hecelidir; bazan ikinci bir açık hecesi de olabilir. Köklere türlü ekler getirilerek kelime gövdeleri yapılır. İsim kökü veya gövdesi ismin yalın hali olan çekimsiz (nominativ) şeklindedir. Fiil kökü ya da gövdesi aynı zamanda fiilin ikinci tekil kişi emir şekliyle aynıdır. Kelime kökü yahut gövdesi genelde daima esas şeklini korur. Köke veya gövdeye eklenen ekler, kök ya da gövde ünlüsünün gerektirdiği ses uyumuna göre ince veya kalın sıradan olur. Yabancı asıllı (alıntı) kelimeler Türkçe'nin ses kurallarına göre biçimlenir. Bu kurallar bütün Türk lehçeleri için geçerlidir.

Kelime Türleri. İsim, sıfat, zamir, fiil, zarf, bağlaç ve ünlemden ibarettir. İsimlerde cinsiyet (erkek, dişi, eşya) veya tesniye (ikililik) yoktur. Bağlaçlar ait oldukları kelimedenden sonra gelerek kelimeler ya da kelime grupları arasındaki irtibatı sağlar. Sıfatlar isimden önce gelir. Sayı sözlerinden sonra çokluk eki kullanılmaz. Karşılaştırma çıkma (ablatif) durumuyla yapılır. Yardımcı fiil olarak "imek" (< ermek) kullanılır. Olumsuz hareket için özel bir fiil eki (-ma/-me-) bulunur. Ayrı bir soru eki (mi/mi) vardır. Bağlaç yerine fiil şekilleri kullanılır.

Ses Özellikleri. a) **Ünlüler.** Türk dili ünlü bakımından zengin bir dildir. Bütün lehçe ve şivelerde bulunan esas ünlüler şunlardır: a, e, i, i, o, ö, u, ü, ayrıca bazı kelimelerin ilk hecesinde kapalı e (é). Bu te-

mel ünlülerden başka bir kısım lehçelerde uzun veya daha farklı söylenen ünlüleri de rastlanır. Türkçe'de bazı kelimelerin kök hecelerinde eski dönemlerde görülen aslı uzunluklar varlıklarını Türkmençe, Halaçça, Horasan Türkçesi ve Yâkutça'da günümüzde de sürdürmektedir. Hecelerin büzülmesi ve seslerin düşmesiyle sonradan oluşan uzunluklar ise bütün Türk lehçelerinin konuşma dilinde ve ağzlarında yaygındır. b) **Ünsüzler.** Türkçe'deki ünsüzler şunlardır: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, q, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z. Eski Türkçe'de f, h, j sesleri yoktur. Bunlar Türkçe'ye yabancı kelimelerle girmiştir. Bunların yanında Türkçe kelimelerinin başında c, g, ğ, l, m, n, ñ, r, v, z sesleri bulunmaz. İstisnalar bazı lehçelerdeki t- > d-, k- > g-, y- > c- gibi değişimler veya ses taklidi (mırla-) ya da benzeşmeler (bin- > min-) sebebiyle sonradan ortaya çıkmıştır. Türkçe kelime ve hece sonları çoğu zaman ötümsüz ünsüz (konsonant) tercih eder; eğer sonda iki ünsüz birlikteyse sonda bir önceki genellikle l, n, r ya da s, ş olur. Kelime kökünde aslı olarak ikiz ünsüz yoktur; kelime başında da çift ünsüz bulunmaz. Kelime sonundaki ç, k, q, p, t iki ünlü arasında ötümlüleşir ve yumuşar. Ancak bazı tek heceli kelimelerde bunun istisnaları görülür. Kelime ve hece sonunda çift ünsüzlerden en sık görülenler şunlardır: lç, lk, lq, lp, lt; nç, nk, nq, nt; rç, rk, rq, rp, rs, rt; st, şt (ölç-, sevinç, ilk, alp, ant, kürk, sarp, üst ...). Türkçe kelimelerde ünlü uyumu gibi ünsüz uyumu da yaygındır. Eğer iki ünsüz kelimedede birbiri ardınca bulunuyorsa sonraki ünsüz ses bakımından öncekine dönüşür veya onunla benzeşir; buna benzeşme (asimilasyon) adı verilir. Bu ses olayı özellikle Kuzeydoğu ve Kuzeybatı grubu Türk lehçelerinde daha fazla görülür (bunnar < bunlar gibi).

Vurgu. Türkçe'de her zaman aynı hece üzerinde bulunmayan vurgu genellikle ilk ve son hece üzerinde olup orta hece vurgusuzdur. Türkçe ve yabancı yer adlarının ilk heceleri vurguludur. İstisna olarak sonu Farsça "-stan" ekiyle biten yer adlarında vurgu son hece üzerindedir. Kişi adlarında vurgu ilk veya son hecede olup bunlar hitap durumunda vurguyu tamamen son hece üzerinde toplar. Türkçe'de olumsuzluk (-ma/-me-), eşitlik (+ça / +çe), araç (+la / +le, +n) ve zarf fiil (+ken) ekleri vurguyu kendilerinden önceki hece üzerine iter. Bazı sıfatlarda mânayı kuvvetlendirme için kelime başına getirilen tekrar un-